

XVIII. YÜZYILIN SON ON YILINDA AYANLIK MÜESSESESİ*

V.P. Mutafçieva

Osmanlı feodalizminin yeni müesseselerinden biri olan ayanlık, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIX. yüzyılın ilk yarısında, imparatorluğun dahili hayatında önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, konu özel literatürde kâfi derecede incelenmemiştir. Bu devir Türkiye'sinin dahili tarihi üzerine yapılan bazı eski araştırmalar, ayanlık müessesesinin durumu hakkında sathî, çelişkili ve hatta yanlış müşahadeleri ihtiva etmektedir. Biz burada, bu eserlerden genel karakterleri itibariyle önem kazanmış, bir kaç tanesini zikr edeceğiz.

Restorasyonun ünlü tarihçisi, Thierry *Sur la véritable constitution de l'Empire ottoman* (Osmanlı imparatorluğunun gerçek yapısı üzerine) adlı incelemesinde, Osmanlı imparatorluğunda şehirlerin, ileri gelen vatandaşların meydana getirdiği ve halk tarafından seçilmiş «Ayan» denilen yüksek bir görevlinin başkanlık ettiği orijinal bir yönetime sahip bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu beledi kurul şehrin kamu menfaatlerine göz kulak olmakta ve bağımsızlığını merkezî hükümet organlarına ve eyaletlerde paşalara karşı savunmakta idi. Böylece iktidar doğrudan doğruya vatandaşlarla karşı karşıya gelemiyordu, zira ilk önce onların temsilcisi «ayan»a baş vurması gerekiyordu¹. Thierry gibi, Osmanlı imparatorluğunun gerileme devri tarihi hakkında yetkili diğer bir araştırmacı Schlechta Wsserd, ayanların imparatorluğun sosyal sistemi içindeki yerini şu şekilde belirtmektedir. Türkiye'de feodalizm, XI. Louis ve «son şövalye» (dernier chevalier) zamanında Fransa ve Almanya'dakiyle aynı derecede, hüküm sürmekteydi. Avrupa'da büyük ve küçük vasallar neyse, Osmanlılarda da hânedanlar ve ayanlar veya eşraf

* Bu araştırma «L'Intitution de l'Ayanlık pendant les dernières décennies du XVIIIe siècle» başlığıyla *Études Balkaniques* (Sofia, 2-3, 1965, s. 233-247) de yayınlanmıştır.

1 J. Thierry, *Sur la véritable constitution de l'Empire ottoman, Dix ans d'études historiques* (Osmanlı İmparatorluğunun gerçek yapısı, on yıllık tarihî araştırmalar), Paris, 1835, s. 257.

(notables) aynı şeydi. Derebey olarak adlandırılan hânedanların kökeni kısmen fetihler zamanına kadar uzanmakta ve bunlar Türklerin soydan gelen asiller tabakasını temsil etmekteydiler. Hânedanlardan farklı olarak, ayanlar durumlarını oturdukları kasaba ve şehirlerin kamu işlerini düzenlemelerine yani yürütmelerine borçluydular². Bu da gösteriyor ki, yazar eserinin genellemeler yaptığı bu kısımlarında, Avrupa feodalizmiyle olan benzerliklerden hareketle, ayanlık müessesesini feodal asillikle (notabilité feodale) karşı karşıya koymaktadır. Şehir ileri gelenlerine (eşraf) karşı toprak aristokrasisi. Bu benzetme çok ilgi çekici de olsa, şematik (sathî) dir. Zira bu benzetme somut Osmanlı feodal gerçekliğini nazarı dikkate almamaktadır. Osmanlı imparatorluğunda şehirlerin ve şehir hayatının özellikle daha Osmanlı feodalizmi devrinde geliştiği bilinmemektedir. Buna rağmen, hatta Balkan kavimlerinin Türk hakimiyetinden kurtuluşuna kadar (yani Rumeli eyaletlerinin imparatorluktan ayrılmasına kadar) şehirlerle feodal devlet arasında hiç bir mücadeleye şahit olmamaktayız. Netice itibariyle, ayanlık müessesesinin ortaya çıkışı böyle bir mücadelenin ifadesi veya şehirlerin muhtariyet arzuları yolundaki bir kazancı olarak telâkkî edilemez.

Thierry ve Schlechta'nın bu ustaca tanımları, belli bir anlamda ayanlık müessesesinin çağdaş tanımları üzerinde iz bırakmışlardır. Bununla beraber, açıkça somut tarihî şartlara uyan marksist yazarlar, Batı Avrupa feodal gerçekliğiyle olan bu benzerliğe artık itibar etmemektedirler. Ayanlık müessesesi hakkında ileri sürülen düşüncelerin temeli olarak, ayanı «üstün ve hatırı sayılır vatandaş; şehir yöneticisi ve kaza (arrondissement) şefi» olarak değerlendiren A.F. Miller'in tanımını almak uygun olacaktır³. *Istorijsna Balgarija* (Bulgaristan Tarihi) nin konuyla ilgili kısmında ayanlar, kısa ve sade bir şekilde, «mahallî eşraf» olarak nitelendirilmişlerdir⁴. Nihayet Sovyet Tarih Ansiklopedisinin birinci cildinde verilen ayan tanımını da dikkate almak gerekecektir: «Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimata kadar, (ayanlar) mahallî eşraf tarafından seçilen, şehir ve hatta bazan sancak (département) yöneticileridir.»⁵

Ayanlık müessesesi problemi, çağdaş Türk tarihçiliğinde bile kâfi derecede incelenmemiştir. Bazı Rumeli ayanları hakkında yazdığı hacimli araştırmasında (monografi) bu problemi, bir dereceye kadar, ayrıntılarıyla ele alan

2 O. Schlechta-Wsserd, *Die Revolutionen in Constantinopel in 1807-1808* (1807-1808 yıllarında İstanbul'daki İhtilâller), Viyana, 1882, s. 38-39.

3 A.F. Miller, *Mustafa Paşa Bayraktar*, Moskova, 1947, s. 486.

4 *Istorijsna Balgarija* (Bulgaristan Tarihi), Sofya, 1954, c. I, s. 319.

5 *SlE*, c. I, s. 1023.

sadece İsmail Hakkı Uzunçarşılı olmuştur. Bu Türk tarihçisine göre, ayanların halk tarafından seçilmiş olmaları gerekir ve iktidarın mahallî organlarının bu seçimlere karışma hakları yoktur. Ayan, seçildikten sonra, seçim bölgesinde (kaza veya kasaba) gerçekten mutlak bir iktidara sahip olmaktadır; ve gerçekten mahallî eşrafın desteğiyle ve bizzat eşraftan biri olarak, kendini devletin temsilcisine (vali, muhafız, v.s.) zorla kabul ettirmekteydi⁶.

Yukardaki tanımlarda tipik olan husus, ayanlık müessesesinin çift karakterde olmasıdır. Yazarlar, ayanları hem basit «şehir ileri gelenleri (eşraf)» ve hem de «kaza (arrondissement), sancak (département) veya eyalet yöneticileri» olarak ele almaktadırlar.

Bu çelişki bizzat kaynaklardan ileri gelmektedir; zira bu kaynaklar bize ayanları hem eşraf olarak hem de belli bir yetkiyle donatılmış şahıslar olarak telâkkî etmemize imkân vermektedir.

«Ayan» teriminin çift anlama gelişinin sebebi, Avdo Suceksa'nın yeni neşredilmiş «Vilajetski ajani» (Vilâyet ayanları) adlı bir araştırmasında açık ve vesikalî bir tarzda ortaya konulmuştur⁷. Yazar, zengin Osmanlı tarih vesikalarından hareketle her şeyden önce ayanların sosyal mevkilerini ve görevlerini tesbit ederek, «Ayan-ı Vilâyet»⁸ teriminin muhtevasını açıklığa kavuşturmuştur. Suceksa, incelemesinin «Vilajetski ajani i ayanluk» (Vilâyet ayanları ve ayanlık) adlı son bölümünde, XVIII. yüzyılın başında imparatorluğun çeşitli bölgelerinde (districts) bazı vilâyet ayanlarının görevlerinin artması neticesinde kendilerini idarî görevle yükümlü gördüklerine dikkati çekmektedir⁹. Netice itibariyle, eğer Suceksa'nın vardığı sonucu genelleştir-

6 I.H. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli ayanlarından Tırsinikli İsmail, Yalikoğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942, s. 2-5.

7 Avdo Suceksa, *Vilajetski ajani* (Prilog izučavanju organizacije turske vlasti u našim zemljama), *Godišnjak društva istoricara Bosne in Hercegovine*, god. XIII, Sarajevo, 1962.

8 Bana öyle geliyor ki, «Ayan-ı vilâyet» terimini «mahallî ayanlar» olarak tercüme etmek daha uygun olacaktır. «Vilâyet anlamları arasında «yer» anlamı dahi vardır. «Ayan-ı vilâyet»den bahseden kaynakların bağlamında (contexte) ekseriye «vilâyet» idarî ve toprak ünitesine tekabül etmeyen idarî mahaller veya üniteler söz konusudur. Şöyle ki: şehirler, kaza, nahîye, vs. Bununla beraber bir kazanın veya vilâyet merkezi olmayan bir şehrin «vilâyet ayanlarına» sahip olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Bunun içindir ki, «ayan-ı vilâyet»in en doğru tercümesi «mahallî ayanlar» terimidir. Aynı zamanda bu terim «mahallî eşraf» kategorisinin muhtevasına en uygun gelenidir. Araştırmaların ve Avdo Suceksa'nın tariflerine de bu terim cevap vermektedir.

9 Avdo Suceksa, op. cit., s. 188-192.

mek gerekirse, söz konusu devirde emirlerinin uygulanmasında merkezî hükümete yardım eden mahallî eşrafın içinden, idarî ve malî yetkilerle donanan ve diğer ileri gelenleri saf dışı etmekte gecikmeyen mahallî bir görevlinin ortaya çıktığı sonucuna varmak zorunlu olmaktadır.

Adı geçen araştırmanın esas amacı, XVIII. yüzyılın başına kadar ayanlık teriminin ve «vilâyet ayanları» - (ayanlar-eşraf) müessesesinin muhtevasını açıklığa kavuşturmak olduğundan, Yugoslav Osmanlı tarihçisi bu devirden sonra, karakteristiği, muhtevası ve tezahürleriyle imparatorluğun iç bünyesine kendini zorla kabul ettiren «ayanlık» müessesesi meselesine, oluşum safhalarını tarihlendirmekle yetinerek, kısaca temas etmektedir. Her halükârda, Avdo Suceşka'nın bu ciddi incelemesi, açıkça «ayanlığın» tetkiki için sağlam bir temel teşkil etmektedir. Çünkü bu araştırma, söz konusu safhaları, «vilâyet ayanları» ve «ayanlık» arasındaki nitelik farkını da tesbit etmektedir.

Avdo Suceşka, haklı olarak ayanlığın doğuşundaki vasıtaların ve safhaların imparatorluğun bütün eyaletlerinde benzer ve zamandaş olamayacağını belirtmektedir¹⁰. Bununla beraber, bana öyle geliyor ki, daha önceden kurulmuş bir müessese olarak, ayanlığın muhtevası ve tezahürleri Türkiye'nin Rumeli'deki kazalarında (districts) bilhassa feodal anarşi devrinde, yani XVIII. yüz yılın son çeyreğini kapsayan yıllarda, büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Biz burada, daha ziyade Balkan yarımadasının doğu ve merkez bölgeleriyle ilgili Osmanlı arşiv malzemesine dayanarak, XVIII. yüzyılın son çeyreği ve XIX. yüzyılın ilk yıllarındaki ayanlık müessesesini, onun mahiyetini, tezahürlerini ve rolünü incelemeyi deneyeceğiz. Makalemizin hacminin dar oluşu sebebiyle, ayanlıkla ilgili bütün problemleri ortaya çıkarmak ve bunların tedkikini bitirmek iddiasında değiliz.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında, ayanlığın imparatorluğun incelenen bölgelerinde kendini zorla kabul ettirdiği yargısına varma hakkına sahibiz. Bu hususta geniş bilgileri sadece, 1780 yıllarına ait Bulgaristan topraklarıyla ilgili, yararlanılabilen Osmanlı kaynaklarında bulabiliyoruz¹¹. Fakat, bu ayanlık müessesesinin 1780 tarihinden önce bu bölgelerde teşekkül etme yolunda olmadığı manasına gelmez. Bu bakımdan, 1747'deki Razgrad karışıklıklarının hâli daha XVIII. yüzyılın ortalarında böyle bir sürecin var oluşunu göstermesi açısından bilhassa anlamlı ve inandırıcıdır.

10 Ibid., s. 194.

11 Sofya'daki, Millî Kütüphanenin şark bölümündeki Osmanlı arşivlerini gözden geçirdik.

1747 yılı boyunca Razgrad'da hadiseler meydana gelmiştir ve bu hadiseleri özel bir soruşturma «ayanların işi» olarak nitelendirmiştir. Rusçuk kazasından «bir kaç ayanın» Razgrad bölgesi (district) ayanları Hacı Murtaza ve Müftüoğlu Mehmet Ağa'nın ve ayrıca -kocabaşı- bazı Bulgarların, Türk köylülerinin ve komşu köylerden dahi başkalarının bu işe karışmış olması mümkündür. Nihayet bu iş bir yandan adı geçen ayanlar arasında silâhlî çatışma haline dönüşmüş, diğer yandan da iddia sahibi bu ayanlardan birinin silâhlî kuvveti durumunda olan Türk köylüleri tarafından «Razgrad şehrinin zapt» edilmesiyle sonuçlanmış olması muhtemeldir. Bu ayaklanmanın sebebini, Murtaza'nın «kazaya ayan» olma arzusu teşkil edebilir¹².

Zikredilen durum, XVIII. asrın 40. yıllarında Razgrad bölgesinde, «ayanlığın» yani «vilâyet ayanları» arasında bir şahsın «kaza ayanı» olarak tayin edilmesinin oluşma yolunda olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bu durum genelleştirilemeyecek ve genel olarak tüm Bulgaristan topraklarına teşmil edilemeyecektir.

Müessese olarak ayanlıkla ilgili başlıca problemlerden biri «ayanın seçimi» meselesidir. Zira, bu müesseseyi inceleyen yazarların çoğu ayanlığı seçime bağlı bir görev olarak görmektedirler. Bu yazarlardan bazıları, ayanın «mahallin ileri gelenleri»¹³ veya «eşraf-ı belde»¹⁴ tarafından seçildiğini kabul etmektedirler. Halbuki diğerleri, bu durumlarda seçmenin bizzat «halkın» kendisi olduğunu ileri sürmektedirler¹⁵. Suceşka, bu seçimlere «sadece feodal sınıfın temsilcileri değil, fakat reayanın koruyucularının da» katıldığını, ancak bu usulün uzun sürmediğini, çünkü kısa bir müddet sonra ayanlık için «vilâyet ayanları» arasında mücadelelerin başladığını ve ekseriya mahallî eşraftan birinin ayanlık görevini gasp ettiğini belirtmektedir¹⁶. Uzunçarşılı'ya göre, ayanların seçiminin daima yüksek bir yargı organı tarafından onaylanması gerekiyordu. 1779'a kadar ayanlar Bâb-ı Âlî'nin temsilcileri durumunda olan mahallî yöneticiler tarafından, halbuki bu tarihten sonra, her türlü yolsuzluğu önleyebilmek maksadıyla bizzat Bâb-ı Âlî tarafından resmen tanınmakta idiler. 1786 senesi boyunca, yoğun karışıklıklar neticesinde, ayanlık genel olarak kaldırılmış ve valiler tarafından tayin edilen «şehir kâhya-

12 OAK 89/35 te işaret edilen belgeler. Razgrad kazasındaki (district) ayaklanma hakkında yapılan soruşturma ile ilgili bütün belgeler aynı dosyada bulunmaktadır.

13 *SIE*, s. 1203.

14 İ.H. Uzunçarşılı, op. cit., s. 5.

15 A. Thierry, op. cit.

16 Avdo Suceşka, op. cit., s. 192.

ları»¹⁷ yâni şehir yöneticileri müessesesi onun yerini almıştır. Ancak, 1790 yılı içinde ayanlık müessesesi, özel bir fermanla yeniden kurulmuştur¹⁸.

Kısaca, yukarıda belirtilen sonuçlardaki farklılıklar bir tarafa bırakılırsa, literatürde ayanların seçimle iş başına geldikleri görüşünün ağır bastığı ortaya çıkmaktadır. Ayanın seçilmesi ve tanınmasıyla ilgili pek çok resmi vesika, bizzat Osmanlı kaynakları bize böyle bir iddiayı doğrulayacak delilleri vermektedir. Her zaman olduğu gibi, mahallî Kadı'nın hazırladığı ve ilişikte aynı Kadı'nın seçimlerle ilgili ilâm'ının bulunduğu «mahzar»ın (bir çok kimsenin imzaladığı dilekçe) altına imzalarını atanlar, doğrusunu söylemek gerekirse «feodal sınıfın temsilcileri ve reaya'nın savunucuları» idiler.

Bir üst makama (Uzunçarşılı'ya göre, vali'ye veya doğrudan doğruya Bâb-ı Âlî'ye) gönderilen bu belgeler, ayanın seçildiğini doğrulayan ve onaylayan, ilgili bir «buyrultu»nun ilânını zorunlu kılmaktaydı.

Fakat bu tür sayısız belgeler gerçekten ayanın seçimine bir delil teşkil etmekte midir ve ayanlık «vilâyet ayanları»ndan sadece biri tarafından gasbedilmiş olamaz mıydı?

Şunu ifade etmek uygundur ki, belli bir şahıs tarafından ayanlık görevinin işgalini doğrulayan XVIII. yüzyıl son çeyreğine, ayanlığın dorukta olduğu çağa ait belgelerden büyük bir kısmı ayanlık seçiminin ve onun gerçek muhtevasının pek çok şekilleri olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu seçimlerin ilk ve kaçınılmaz belirtisi şiddet ve seçimin vaz edilmiş hiç bir hukukî nizama uymaması idi. Ayanların seçimleri hakkındaki bilgilerin, hem ayanlıkta hak iddia edenlerin hem de halkla ayanların veya hükümetle ayanların kuvvetleri arasındaki en kanlı mücadelelerin delilleri olduğunu tasdik etme hakkına sahibiz. Gerçekten bütün bu mücadelelerin sonucu ayan seçimini belirleyen unsur (determinante) olmaktadır ve ancak bu mücadeleden sonradır ki, ileri gelenlerin ve reaya temsilcilerinin Kadı'nın ilâmıyla tasdik olunmuş «mahzarları» v.s. ile onun «kanuna uydurulma işlemi» yürütülmekteydi. Bu konu hakkında burada sadece bir kaç örnek vermekle yetineceğiz.

Bazı «vilâyet ayanları» bölgede üstünlük kurmak için mücadeleye giriştikleri zaman, bir kaç bin Bulgarın ve Türkün de katıldığı 1747 Razgrad ayaklanmasını daha önce anlatmıştık¹⁹.

1762 yılında, Kızanlık'lı Abdülbakıoğulları kardeşler, kadılık'ta kâtip olan zaim Mustafa ibn Hasan'ın yardımlarıyla, Kızanlık kazasının (district) ayanlığını ele geçirmişlerdir²⁰.

1779'da, kendi aralarında mücadele eden pek çok ayandan, Demirhisar, Petriç ve Melnik ayanlarına karşı hükümet birliklerinin ilk harekâtı başladığında²¹ bütün Rumeli Kadılarına özel bir ferman gönderilmişti; bir buyrultu niteliğinde olan bu fermanla reayadan, bir Arnavud'un ayan olmasına müsaade etmeyeceklerini ilân etmeleri isteniyordu; zira, Arnavudlar ayanlık elde etmek bahanesiyle, Rumeli şehirlerinde karışıklıklar çıkarmaktaydılar²².

1783'de Sevlıova ayanlığını gasp eden Hacı İbrahim, Özi valisinin kendisine karşı asker gönderildiğini öğrenince, Maksud Giray'a sığınmıştı. Kaza halkı «mahzar»la Salih Ağa diye birinin ayan tayin edilmesini istedi²³. Bu arada geri dönen İbrahim bu «seçimi» engellemiştir. «Seçim» usulü hakkında bir fikir edinmek için, Sevlıova reaya'sının hem Salih Ağa hem de İbrahim için oy kullandığını söylemek kâfidir²⁴. Ayanlığı kaybeden Salih, kısa bir müddet sonra Kara Salih olmuş («Kara» kırçali şeflerinin çok sık kullandıkları bir lâkabtı) ve şehre saldırmıştır. Salih öldürülünce, kardeşleri Debnova köyünde oturan Türklerin bir kısmıyla birlikte mücadeleyi sürdürmüşler ve Sevlıova köylerinin eşrafından on kadarını öldürmüşlerdir. Bu sırada, Sevlıova ayanlığı için, Kara Salih'in kardeşlerine ve Hacı İbrahim'e karşı açıkça savaşan üç yeni aday -Hüseyin, Ali ve Akman- daha ortaya çıkmıştır. Bu üç aday Sevlıova'ya saldırdıkları ve yakıp-yıktdıkları zaman, iki kardeş Plevne kazasının (district) Pordim köyü Bulgarlarının (vojnuks: ileri gelenler) yardımıyla, civar köyleri alt-üst ediyorlardı²⁵.

1785'te seçimle iş başına getirilen Rusçuk kazası (district) ayanı, aynı şehrin ayanlığını zor kullanarak ele geçiren ve şehir halkından yaklaşık iki yüz Türk'ü köle olarak satan Çelebi Mehmet adında birisi tarafından Rusçuk'tan kovulmuştur. Bölge ancak, komşu ayanların kuvvetleriyle takviye edilen Özi valisinin ordusu Çelebi Mehmed'e karşı harekâta geçtiği zaman onun elinden kurtulabilmiştir²⁶.

Zikredilen örnekler, XVIII. yüzyılın 90. yıllarına kadar uzanan yâni

20 F. 91, No. 89; fond 91, No. 85.

21 İv. Katarčev, *Serbskata oblast* (Sırb Eyaleti), Üsküp, 1961, s. 28.

22 F. 95, ed. 66.

23 OAK 35/44.

24 SE 3/11.

25 OAK 36/87; SE 3/1; OAK 91/42; SE 3/11.

26 RS 57/6.

17 Avdo Suceska eserinde şehir kâhyalarından bahsetmektedir. Ancak şehir kâhyaları müessesesinin gerçekte neyi temsil ettiğinin de bilinmediğini belirtmektedir. (op. cit., s. 193).

18 İ.H. Uzunçarşılı, op. cit., s. 6.

19 OAK 89/35.

Bulgaristan'da ayanların genel ayaklanmalarından ve Rumeli'de ayanların Bâb-ı Âlî organları üzerinde hakimiyet kurmasından önceki devrede meydana gelmiş olaylardır. Böylece ayanların nüfuzunun artması merkezî hükümeti, daha evvel şeklen kaldırılmış olan, ayanlık müessesesini 1790'da yeniden tesis etmeye mecbur etmiştir. Kısaca, seçimlerin bu tarihe kadar daha önce belirttiğimiz şekilde cereyan etmesi, bize seçimlerin ayanlık müessesesinin kendini merkezî hükümete zorla kabul ettirmesinden sonra yapıldığı hakkında bir fikir vermektedir. Verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi, XVIII. yüzyılın 90. yıllarına kadar mahallî eşraf arasında, daha açıkcası «vilâyet ayanları» arasında az veya çok ayanlık için mücadele yapıldığı halde, bu tarihten sonra benzer hadiseler azalmıştır. O zaman, bir kazayı (district) kâfi derecede yakıp-yıkan ve korkutan herhangi bir kırcali şefini, o kazaya ayan seçme uygulaması daha sık rastlanan bir hadise olmaktadır. Kırcali şeflerinin iyi bilinen «aftı» sırasında -gerçekte Bâb-ı Âlî'nin feodal anarşi önünde teslimiyeti esnasında- bu usul o kadar yayıldı ki, bizzât merkezî hükümet acımasız kırcali şefleri olan ayanları, Doğu Rumeli'nin pek çok kazasında görevlerinde tutarak, onları resmen tanımıştır²⁷. Biz burada, merkezî hükümet ile ayanlık arasındaki önemli ve karmaşık olan karşılıklı münasebetler meselesine değil, fakat daha ziyade kazalarda (districts) bu tür «ayan seçimlerinin» nasıl cereyan ettiğine temas edeceğiz.

Meselâ Doğu Balkanlar'da kalabalık askerlerinin faaliyetleriyle meşhur olan, Odacıoğlu Seyfullah mesleğini (carrière) Aydos ayanı olarak tamamlamıştır²⁸. Kuzey-Doğu Bulgaristan'da güçlü ayanlardan biri olan Çalıköğlü meşhur Yılık'ın oğlu idi; Yılık ise, 1787-1792 harbi esnasında Deliorman'da bölgenin altını üstüne getiren ilk büyük kırcali idi²⁹. 1795 yılında, kırcali şeflerinden Küçük Hasan, Hacı Manav ve Koca Ahmed'in bir araya getirilen askerleri Balkanları Sevlıova bölgesi yoluyla geçmişlerdir. Bâb-ı Âlî tarafından tanınan Sevlıova ayanı kaçmaya zorlanmış ve isyanların tahrikçileri kendi şefleri Küçük Hasan'ı bu göreve getirmişlerdir. Bu birleşik kuvvetler daha sonra Loveç'e saldırarak, oranın ayanı Çuhadaroğlu Hüseyin'e karşı uzun bir savaş sürdürmüşler ve Çuhadaroğlu'nu yendikten sonra da diğer şefleri

Hacı Manav'ı aynı kazaya zorla ayan yapmışlardır³⁰. Bununla birlikte, açıklanan bu olaylar ayanların «seçimindeki» büyük farklılıkların hepsini izah etmeye yeterli değildir. Ekseriya, bazı güçlü ayanlar kendi yakın adamlarını (favoris) yetki bölgelerine komşu olan kazalara (districts) «yerleştiriyorlardı». Nitekim, 1804'te Yeni Zağra (Nova Zagora) kazasındaki (district) durum bu şekilde olmuştur. Kızanlık ayanı Mustafa Ağa halk tarafından da desteklenen kendi kâhyası Süleyman'ı Yeni Zağra ayanı olarak atamıştır. Fakat, adı geçen Mustafa Ağa'nın Bölükbaşı'sı bu göreve kendi adamlarından biri olan Cumalı Mehmed'i zorla getirmek istemiştir. Çirmen valisi, himayesindeki bir şahsı aynı göreve yerleştirdiği sırada, Cumalı Mehmet beş köyün reayasını seferber ederek Yeni Zağra'yı ele geçirmiş ve mahzarın, ilâmın vs.nin şeklini göz önünde tutarak bizzât kendini ayan ilân etmiştir. Bu çekişme, Yeni Zağra bölgesinde (district) üç kâhya arasındaki uzun mücadelelerin başlangıcı olmuştur³¹.

Ayanın görevden alınması, «en az onun seçimindeki» kadar kanun dışı bir tarzda karara bağlanıyordu. Tabiatıyla, ayanın azli de aynı vasıtalarla yapılmaktaydı. Aşağı yukarı aynı görüşte birleşen dökümanlara dayalı bilgilere göre, mevcut ayan, halefi tarafından ya görevden atılıyor ya kovuluyor ya da öldürülüyordu. Bu durum, yukarıda zikredilen örneklerde olduğu gibi, daha diğer pek çok olaydan da anlaşılmalıdır³².

O halde, bütün bu olayların izahı bizi şu neticeye götürmektedir: Ayan «seçimleri» en nüfuzlu mahallî eşraf arasında veya sonradan ortaya çıkmış en güçlü ve hırslı diğer yeni şefler arasında silâhlı bir mücadeleyi -imparatorluğun belli bir bölgesinde hakimiyet kurmak için, kelimenin en saçma anlamıyla, bir savaşı- temsil etmekten ileri gidemiyordu. Bu durumlarda, «mahallî eşraf» -bazı tanımlara göre seçim kurulu- seçmen rolü değil, fakat rakîp rolü oynamakta ve aynı «seçilebilirlik» niteliğine ve aşağı yukarı gerçek bir güce sahip ayanlık iddiasında bulunan kişiler gurubunu temsil etmekteydi. Seçmen niteliğinde olan «halkın» durumu hakkında burada daha ihtiyatlı davranmak uygun olacaktır.

Gerçekten, tercih ettiği müstakbel aday hakkında halkın görüşü hiç bir şekilde alınmıyordu. Bu anlamda, sömürülen üretici halk ayanın «seçmeni» olarak görünmemektedir. Fakat, silâhlı bir kitle olarak «halk» ayanların kendilerine özgü seçimlerinde dengeyi şu veya bu taraf lehine çevirebilmekte ve böylece seçimlerde önemli, hatta bazan kesin bir rol oynamakta idi.

27 V. Mutaçieva, «Feodalnite razmiritsi v Severna Trakta v kraya na XVIII in naçaloto na XIX v». *Payisiy Hilendarski i negovata epoha* (XVIII. asrın sonunda ve XIX. asrın başında Kuzey Trakya'da feodal anarşi, Payisiy Hilendarski ve onun zamanı) Sofya, 1962, s. 198-200.

28 F. 139, No. 51; f. 139, No. 1; f. 141, No. 44.

29 *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1227, c. V, s. 99.

30 OAK 77/19.

31 F. 91, No 90; f. 144, No 55; f. 91; No 91; f. 93, No 210, vs.

32 F. 145, No 113; f. 144, No 55; OAK 89/1; OAK 77/19, vs.

Razgrad'ta Hacı Murtaza'nın düşmanlarının, civar köylerdeki bir kaç bin Türk ve Bulgar köylülerinin silâhli müdahalesi sayesinde, Hacı Murtaza'yı uzaklaştırmayı ve yerine onun rakîplerini zorla kabul ettirmeyi başardıklarını daha önce ifade etmiştik. Şehrin harap olmasına sebep olan bu savaşın hatırası mahallî efsanelerde muhafaza edilmiştir³³. Başarısızlığa uğrayan Sevlîova ayanı Salih Ağa'nın kardeşleri zorba Hacı İbrahim'e karşı uzun mücadeleler vermişlerdir. Adı geçen kardeşlerin kuvvetlerinin esas birliği Depnova Türk köylülerinden ve Podrim'in Bulgar voynuklarından teşekkül etmekteydi. Mehmet Cumalı Yeni Zağra bölgesindeki (district) beş köy halkının silâhli yardımı sayesinde Kızanlık ayanı Mustafa Ağa'nın kâhyasına karşı koyabilmekte idi. Onun düşmanı ise diğer köylerin desteğinden faydalanmaktaydı.

Netice itibarıyla, «seçimde hâkim unsur» olarak nitelendirilememesine rağmen, ayanların «seçimlerinde» üretici halkın rolü küçümsenemez. Halk, feodal anarşinin keyfi tutumuna ve mahallî idarecilerin yolsuzluklarına olduğu kadar, kırcali kuvvetlerinin saldırılarına karşı da kendisini korumakta Bâb-ı Âlî'nin tam bir iktidarsızlığına terk edildiğinden, zorba iki ayandan daha az kötü olanı seçerek, ayanlar arasındaki mücadelelere faal bir şekilde katılmak zorunda kalmış idi. Bir tarafta, halka silâh kullanmasını yasaklamayan merkezî hükümet (aksine şartlar merkezî hükümeti, pek çok kere, halka baş vurmaya, ricaya, halkı silâhlandırmaya ve eyaletlerin güvenliğini sağlamaya davet etmeye mecbur bırakmıştır³⁴) ve diğer taraftan bir düşmana karşı müşterek hareketlere girişen ayanlar var idi. Durum bu olunca, Bulgarların da dahil olduğu sâkin halkın rolü, özellikle feodal anarşi zamanında artmaktaydı. Bununla birlikte, bundan ayanların bir çeşit «halkın seçtiği» kimseler olduğu neticesi çıkarılamaz. Ayanlığın başlıca tezahürü olan ayanların çıkardığı kargaşalıklar açıkça üretici halkı yıkmakta idi. Halkın desteği ile bizzat kendi düşmanlarını mağlûp etmeyi başaran ayan, çünkü müttefiklerini (halk) ezmeye ve soymaya başlıyordu. Netice itibarıyla, şayet reaya ayanların «seçimine» katılıyorsa, bu mahallî eşraf arasındaki rekâbetten yararlanarak, sadece menfaatlerini korumak ve özellikle sevmedikleri bir kaç validen kurtulmak içindi.

Ayanların seçimle iş başına gelmeleri konusunda her türlü şüpheyi bertaraf edebilmek için, ayanların bazen Bâb-ı Âlî tarafından tâyin edildiklerini hatırlatmak gerektir. İncelenen devirde merkezî hükümet bu uygulamaya is-

temiyerek başvurmuş ise de, önemli olan husus bu uygulamanın fiilen mevcut olması ve ancak -hükümetin eyaletlerde duruma hakim olamaması ve aczi gibi- objektif sebeplerle sınırlandırılmış bulunmasıdır. Bu uygulamayı en iyi bir şekilde karakterize eden bir durum «Sofranîy'in hayatı»yla tanınan Serbestzâde'nin durumudur³⁵. Sıra ile kapıkulu ve bostancıbaşı olan Serbestzâde Mehmet bu sıfatla karışıklıkların bastırılmasında o zaman için az rastlanan başarılar kaydetmiştir. Karışıklıkların tahrikçilerine karşı göstermiş olduğu özel gayretinin ve Bâb-ı Âlî'ye bağlılığının mükâfatı olarak Karnobat ayanı tâyin edilmiştir³⁶.

Böylece ortaya çıkan bilgiler, ayanın «görevlerinin» başına gelişi meselesine tartışılmaz bir çözüm getirmektedirler. Bu göreve yükseliş kat'iyen «seçim» sonucu değildi. Bu belli bir kuvvetin herhangi bir zamanda belirli bir kazadaki (district) üstünlüğüyle karara bağlanıyordu. Şayet mahallî eşraftan herhangi biri kazadaki (district) diğer eşrafa kendini zorla kabul ettirmeyi başarır, bu hadise sonunda kendisini şehrin ayanı ilân ediyordu; bir veya iki ay sonra herhangi bir kırcali kuvveti aynı bölgede (pays) kendi iktidarını sağlamlaştırmaya geldiğinde, aynı mevkiye kendi şeflerini getirebiliyorlardı; olur da, Bâb-ı Âlî'ye sâdık belli bir subay veya memur kazada (district) düzeni yeniden sağlar ve kazayı merkezî hükümete bağlarsa, merkezî hükümet de onu mahallî ayan olarak ilân ediyordu.

Ayanlığın zikredilen tanımlarının ikinci bölümü, bu terimden anlaşılması uygun olan şeyin bir toprak birimi olduğunu belirtmektedir. Bazı yazarların ayanı «şehir yöneticisi»yle aynı tuttuğunu, diğerlerinin onu «kaza (district) yöneticisi» olarak telâkkî ettiğini ve nihayet bir kısmının da onu hem şehir yöneticisi hem de kaza yöneticisi olarak kabul ettiğini hatırlayalım. Suceka'nın bu konu ile ilgili son araştırmasında, ayan «kadılık (yargı bölgesi) yöneticisi» olarak tanımlamıştır³⁷. Gerçekte, ayanın yetkisi hangi toprak birimi üzerinde geçerli idi?

Bu konuda da, sâdece arşiv malzemesine müracaat etmek mecburiyetindeyiz. Belli bir ayanı «şehir yöneticisi» olarak gösteren hemen hemen hiç bir kaynağa sahip olmadığımızı söylemek gerekmektedir. Kaynakların büyük bir kısmının «Sevlîova ayanı», «Razgrad ayanı», «Doyran ayanı» gibi isimler (formüller) ihtiva ettiği bir gerçektir, fakat ayanın yetkisinin vergi, askerî birlikler vs. ile ilgili konularda şehri çevreleyen bölgeye (territoire) bağlı köylere

33 An. Yavaşov, *Razgrad*, Sofya, 1932, s. 91.

34 V. Mutaççieva, op. cit., s. 201 ve devamı.

35 P. Oreşkov, *Avtobiografya na Sofranîy Vraçanski* (Sofranîy Vraçanski'nin otobiyografisi), Sofya, 1914, s. 91.

36 F. 144, No 16; OAK 122/11; OAK 29/2.

37 OAK 77/7.

dahi yayıldığı kaynakların bağlamından (contexte) anlaşılmaktadır. Daha önce verilen örneklerle olay açıklığa kavuşturulduğundan, burada başka örnekler zikretmeye lüzum kalmamıştır. Ayanın idarî bir toprak biriminin yöneticisi olduğu sonucu çıkarılabilir mi? Bu idarî toprak biriminin nahiye mi, kaza mı veya vilâyet mi olması gerekir?

Gerçekten, bazı vesikalarda, «Çardak nahiyesi ayanları»³⁸, «Pîrî Mehmet Paşa Vakfı ayanı»³⁹ gibi tanımlara rastlamaktayız. Netice itibariyle, ayan nahiye gibi en küçük toprak biriminde veya vakıf gibi önemli feodal bir arazide bile hüküm sürebiliyordu. Bu bilgiler dışında belli bir ayanın hakimiyetinin çok daha geniş bir kazaya (district) yayıldığını doğrulayan başka bilgiler de mevcuttur. Meselâ, 1780 yıllarında Şehabenderoğulları ayanları ailesi doğu ve güney Makedonya'da 14 kazayı idare etmekteydiler⁴⁰. Daha 1796'da meşhur Tirsiniklioğlu bütün Rusçuk, Razgrad ve Zıştovi bölgesinin (district) yani üç büyük kazanın ayanı idi⁴¹. Bir kaç yıl sonra bu üç kazaya Eski Cuma, Pravadi, Şumnu ve Çardak kazalarını (districts) ve fermansız olarak -kurnazlıkla- Yeni Pazar kazasını da ilâve etmiştir⁴². 1797 yılında, Köprülüoğlu (Pazvantoğlu'nun adamlarından biri) Tırnova voyvodalığının -yani kuzey Bulgaristan'daki önemli hasların- ayanı ilân edilmiştir⁴³. Netice olarak, yazılı gelenek (vesika) ayanın belirli bir toprak biriminin yöneticisi olmadığını ve fakat nahiye'nin bir kısmında, vakıf'ta, voyvodalıkta (has), kaza'da veya pek çok (hatta on'dan fazla) kaza'da otoritesini kullanabildiğini göstermektedir. Daha açık bir ifade ile, ayan silâh zoruyla ve kendi mevkiinde hak iddiasında bulunan diğerlerine ve komşu ayanlara karşı yaptığı savaşlar neticesinde kendi hakimiyeti altına alabildiği bölgeyi yönetmekteydi. Bu konuda, ayanlarla büyük âsi paşalar arasında olduğu gibi, farklı ayanlar arasında da bazı «metbuluk» (suzéraineté) ve «vasallık» (yöneten ve yönetilen) münasebetlerini müşahade etmek mümkündür; bu durum daha güçlü olanlara doğrudan doğruya kendi hakimiyetleri altında bulunmayan bölgelelerin (districts) mukadderatını, kendi memurları ve müttefikleri vasıtasıyla, başka bir deyişle daha küçük ayanların aracılığıyla etkileme imkânı vermektedir. Bunlar arasındaki münasebetler Bâb-ı Âlî tarafından düzenlenmiş veya

38 Avdo Suceşka, op. cit., s. 196.

39 OAK, 94/25.

40 İv. Katarciév, op. cit., s. 27.

41 OAK, 9/23.

42 OAK 89/1.

43 OAK 31/7, OAK 52/63.

onaylanmış olmayıp, aslında bizzat feodal anarşi tarafından yerleştirilmiş, fakat öbürü kadar sağlam ve dayanıklı münasebetler idi.

Meselâ, yukarıda adı geçen Köprülüoğlu, Pazvantoğlu'nun hakimiyeti altına girmişti⁴⁴. Vidin âsisi Plevne ayanlığına kendi bölükbaşısı Macar Ali'yi getirmiş ve bu şekilde Plevne kazasını (district) fiilen yönetmiştir⁴⁵. Dopriç ayanı Saraklioğlu'nun bağımlılığı, onun her fırsatta kendi amansız düşmanı Rusçuk ayanı Tirsiniklioğlu'na karşı kullanan Pazvantoğlu için özel bir önemi hâizdi⁴⁶. Anarşi zamanında Kuzey Bulgar topraklarında, diğer gerçek bir güç olan Tirsiniklioğlu da Pazvantoğlu'na düşman daha az öneme sahip ayanların çoğunu aynı şekilde hakimiyeti altına almayı başarmıştı. Farklı zamanlarda, onun «vasalları» Sevliova⁴⁷ ve Silistre⁴⁸ ayanları durumunda idiler. Diğer bazı vasalları da, Tirsiniklioğlu 1801'de, Pazvantoğluna sâdik ayanların bölgeleri dışında kalan, Tuna ve Balkanlar arasındaki kazalardan asker topladığı vakit, Kuzey Bulgaristan kazalarının bir kısmının sahibi durumunda bulunuyorlardı⁴⁹.

O halde, ayanlar arasında karşılıklı metbuluk ve vasallık münasebetlerinin mevcut olduğu ve bu münasebetlerin sadece bir kaç ayanın gerçek gücüne dayandığından şüphe edilemez, başka bir deyişle, bu münasebetler belli bir kazada (district) değişik ayanlar arasındaki kuvvetler ilişkisini ifade etmekteydi. Bu hâl, anarşi yıllarında özellikle Kuzey Bulgaristan'da açıkça görülmektedir. Bu bölgede, on yıldan daha fazla bir süre zarfında küçük ayanların sürekli olarak iki metbusu (derebeyi) bulunmuştur. Bunlar Pazvantoğlu ve Tirsiniklioğludur. Diğer ayanlar ise, kâh birinin kâh öbürünün etrafında dönüp durmuşlardı. Bâb-ı Âlî bu münasebetlerde kendini taraf olarak ve en azından yüksek metbu (otorite) olarak ortaya koyamıyordu. Olayların gerçek durumuna kendini uyduran merkezî hükümet oluyordu; Özellikle güçlü ayanların ittifakını isteyen yine o idi (Tirsiniklioğlu ile böyle bir ittifak yapmıştı) ve merkezî hükümetin ittifak teklifini kendi şahsî menfaatlerine göre kabul veya red etmek ayanın elinde idi⁵⁰.

44 Ibid.

45 SI 28/16.

46 OAK 94/25; OAK 77/21; OAK 9/10.

47 OAK 121/1.

48 OAK 94/25.

49 TN 29/2.

50 Anarşi devrinde Kuzey Bulgaristan'daki durum V. Mutaçieva ve Al. Vianu tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir, *Feodalnite razmiritsi v Severna Bülğariya i otrajenieto im v Vlahiya, Sbornik Bülğariya-Rumnski vrazki*

Ayanlık müessesesi ile ilgili diğer bir mesele daha avrdır, yâni ayanın temsilcileri (organları) meselesi, zira hiç şüphesiz böyle organlar mevcuttu. Öyle görünüyor ki, görevlerinin ve bazan oldukça geniş olan üzerinde hüküm sürdüğü bölgelerin çeşitliliği yüzünden, ayan yardımcılar tayin etmekte ve onların ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Bu bakımdan da, araştırma, hangi türden olursa olsun, hukukî belgelere baş vuracak durumda değildir ve fakat ayanlığa bağlı bir takım görevleri belirten yazılı uygulamaya dayanmaktadır.

Her şeyden önce, pek çok kaynak ayanın en yakın yardımcısı olarak «serdar»ı göstermektedir. Bir çok defa kendisinden söz ettiğimiz ayan Hacı Murtaza yerini diğer ayanlık iddiasında bulunanlara karşı damadı Serdar Ahmed'in yardımıyla koruyordu⁵¹. 1781'de Balçık kazası (district) ayanlığında hak iddia eden Hüseyin Ağa, aynı memleketin «serdar»ı olan İbrahim Ağa'nın babası idi⁵². Diğer belgelerde, açıkca ayana bağlı «kâhya» ve «bölükbaşı» görevlerine de rastlıyoruz⁵³.

Malesef, bu mevkileri işgal eden kimselerin görevlerinin ve işlerinin mahiyeti hakkında varsayımlardan öteye gidemiyoruz. Şüphesiz, serdar bir nevi ayan silahlı kuvvetlerinin «şefi» olup, ayan ordusunun toplanmasıyla, işeyle ve manevrasıyla meşgul olmaktadır. Askerlerin sayısı kalabalık olduğu ve bundan dolayı bölükbaşılar tarafından kumanda edilen bölümlere ayrıldığı zamanlarda, ayanın emri altında bir veya daha fazla bölükbaşı bulunmaktaydı. İncelenen devirle ilgili bazı belgelerin ifâdelerine göre, bazı kırcalı şeflerinin emirleri altında da Kara Feyzi gibi bölükbaşılar vardı⁵⁴. Pazvantoglu gibi meşhur âsinin yüzlerce veya binlerce kişilik kuvvetlerine kumanda eden Koşancalı Halil, Kara Mustafa, Gavur İmam, Macar Ali ve diğer bölükbaşılarını zikr etmeye gerek yoktur⁵⁵.

Ayanların kâhyaları konusunda, İmparatorlukta eyalet valileri nezdindeki benzer görevlerden hareket etmek uygundur. Kâhya, ekseriye yüksek mevkî işgal edenlerin çevresindekilerden kendisine en yakın ilk insanı ve aynı zamanda sekreter, yardımcı ve vekil görevlerini de yerine getiren şahıs idi. Ölmüş veya öldürülmüş ayanın yerine genellikle kâhyalar geçmekteydi. Bu hâl, kâhyaların ayanın kesin itimadını kazanan ve bölgede

ayanların otoritesine en fazla yaklaşan şahsiyetler olduklarını açıkça göstermektedir. Fakat, elimizdeki vesikalar ayan temsilcilerinin (organlarının) görevlerinin mahiyetini kesin olarak açıklığa kavuşturamadığından, mesele- nin tamamıyla çözümlendiği ileri sürülemez.

Bununla birlikte, ayanlıkla ilgili meseleler arasında bizzat ayanların görevlerinin mahiyeti ve muhtevası konusu temel problem olarak kalmaktadır. Görülen eserlerde konu özet olarak ve bazan çelişkili bir şekilde açıklanmıştır. Daha evvel de söylediğimiz gibi, bazı yazarlar ayanı bölgenin kamu işlerini düzenleyen şahıs olarak⁵⁶, diğerleri ise merkezî hükümetle ilişkili münasebetlerinde şehrin temsilcisi olarak⁵⁷ telakkî etmektedirler. Bu konuda en somut açıklamayı İ.H. Uzunçarşılı yapmıştır. Ona göre, ayan eyâletin yükümlü olduğu vergilerin dökümünü yapmak ve onları toplamakla, ve askerlerin işesini temin etmekle görevlendirilmiştir; bu görevler önceleri kadı'ya aitti⁵⁸. S. Avdo, Uzunçarşılı'dan ayrı olarak, bu görevlere «kamu güvenliğinin» korunması için teşkilatlanma görevini de ilâve ederek, aynı görüşü ileri sürmektedir⁵⁹. Juchereau de Saint Deny ayana daha geniş bir yetki atfetmektedir. Ona göre, bölgenin bütün askerî ve idarî işlerini bizzat yöneten ayan, sadece adli görevleri kadı'ya bırakmaktaydı⁶⁰.

Zikredilen görüşler yalnız bir noktada birleşmektedirler. Bu görüşler kadı'nın görevini -yâni devlet memurunun yükümlülüğünü-, eşit bir ölçüde ayanın görevi yerine koyarak, farklı bir ölçüde muhtevasından soyutlamaktadırlar. Böyle olmakla beraber, ne literatürde ne de kaynaklarda, mahallî idare içinde kadılar, sancak beyleri, valiler vs. gibi devlet temsilcilerinin aynı anda mevcudiyetleri inkâr edilmektedir. XVIII. yüzyılda, İmparatorluk eyâletlerinde, aynı yüzyılın son on yılında feodal anarşinin doğuşunda önemli bir rol oynayacak olan, bu otorite ikiliğinin sebebi ne olabilir?

Ayanlığın, timar sisteminin çöküşüne ve merkezî otoritenin zayıflamasına paralel olarak zuhur etmesi -Osmanlı merkezîyetçiliği her şeyden önce, şartlı toprak mülkiyetine, üretim vasıtalarının tam tasarrufuna malik olmayan ve Bâb-ı Âlî'ye bağımlı bulunan feodal sınıfın önemli bir kısmına dayandığından, bu iki süreç birbirine sıkıca bağlı idi- ve ayrıca bizzat ayanlığın ortaya çıktığı devir bu müessesenin mahiyetini tesbit etmek bakımından oldukça manidardır.

56 Schlechta-Wsserd, op. cit., s. 38.

57 A. Thierry, op. cit., s. 257.

58 İ.H. Uzunçarşılı, op. cit., s. 6.

59 Avdo Suceška, op. cit.

60 Juchereau de St. Deny, *Revolution de Constantinople en 1807 et 1808* (1807 ve 1808 yıllarında İstanbul İhtilalleri), Paris, 1882, c. I, s. 180.

prez vekovete (Kuzey Bulgaristan'daki feodal anarşi ve Ulahlara etkisi, Asırlar boyunca Bulgar-Romen ilişkileri hakkında külliyat), Sofya, 1965.

51 OAK 89/35.

52 OAK 36/33.

53 F. 91, No 90; f. 144, No 55; f. 91, No 91, vs.

54 OAK 9/23.

55 K. İrecek, *İstoriya bolgar* (Bulgar Tarihi), Odessa, 1878, ss. 634-638.

Bilindiği gibi, imparatorluğun ilk asırlarında mahallî iktidar feodal ordu (gönüllü yerli milisler) teşkilâtına sıkıca bağlı idi. Zaten bu sebepten dolayıdır ki, merkezî hükümetin mahallî temsilcileri idarî-askerî ve kısmen adlî görevleri kendi şahsında toplayan timar hiyerarşisinin yüksek ünvanlarına sahip idiler. Askerî ve feodal toprak sistemi olarak sipahî müessesesinin çöküşüyle, merkezî hükümet temsilcilerinin görevleri kendiliğinden muhtevasını ve temsilciler de otoritelerini kaybettiler. Zira, büyük ölçüde «eşrafı» -eyaletlerde feodal asilleri- temsil eden sipahî müessesesi, daha evvel işletmecî sınıf içindeki yerini kaybetmeye başlamıştı. Buna karşılık, eyaletlerde ve eyalet şehirlerinde nüfuzlarını ve otoritelerini timar sistemindeki işgal ettikleri yere borçlu olmayan diğer asil bir tabaka (yeni bir eşraf sınıfı) kendini göstermekte ve gelişmekte idi. Bunlar arasında mukataa çiftliklerine, vakıf ve has gelirlerine ve her çeşit çiftliklere sahip kimseler olduğu gibi büyük tüccarlar ve şehir tefecileri de vardı.

Bu unsurlara «yeni» derken, bunların ekonomik faaliyetlerinin mevcut Osmanlı düzeni içinde yeni kapitalist ilişkilerin doğmasına yardımcı oldukları mânâsına pek gelmemektedir. Bu yeni ileri gelenler servetlerini, esas itibarıyla yalnız feodal sömürüden kazanmakta ve feodal topluma hizmet etmekte idiler. Onların faaliyetleri feodal bir sistem içinde yerini alıyordu. Zenginlikleri ve ortaya çıkışları merkezîyetçiliğin lehine merkezî hükümet tarafından sistemleştirilmiş (codifie), düzenlenmiş ve desteklenmiş toprak mülkiyeti sistemine yani timar sistemine bağlı olmadığı ölçüde bu kimseler «yeni» olarak adlandırılabilir. Zaten bu yeni kimseler, Osmanlı feodal toplumunun şartları içindeki sömürücü durumlarını devlete borçlu değildiler.

Bu süreç içinde, Bâb-ı Âlî'nin organları (beylerbeyleri, sancakbeyleri v.s.) merkezî hükümet önünde, sadece adı geçen sosyal tabakayı değil aynı zamanda kendi menfaatlerini de temsil etmedikleri gibi, gitgide hızla çökmekte olan sipahî müessesesi üzerindeki haklarına da sahip değildiler. Netice itibarıyla, onlar devletin tedbirlerini ve kararlarını yeteri kadar etkili bir şekilde uygulayamıyorlardı. Diğer taraftan, gerçekten mahallî otoriteye sahip ve ekonomik yönden güçlü özel toprak sahipleri (ağalar), sermayedarlar, ticaret erbabı (tüccarlar), tefeciler vs.⁶¹ gurubu, bütün imkânlarını kullanarak

61 Bu sosyal gurup hakkında bak : Str. Dimitrov'un analizi «Za agrarnite otnoşeniya v Bilgariya prez XVIII v.» *Payisiy Hilendarski i negovata epoha* (XVIII. asırda Bulgaristan'da ziraat (agraire) ilişkiler hakkında, Payisiy Hilendarski ve onun devri), Sofya, 1962, s. 129 ve devamı. XVIII. asırda «özel toprak zenginliği, ayanlık ve idarî görevlere yükselebilmek için tremplen vazifesini görüyordu» fikri Str. Dimitrov'a aittir (s. 153). Bu fikir, Dimitrov'un kullan-

istediği bir kimseyi kendi faaliyet merkezine (belli bir şehire veya bölge merkezine) yerleştirmeye ve devletin yüksek karar organlarında kendini temsil ettirmeye gayret etmekteydi. Oysa, timar şefi artık karar organı olamıyordu.

Her ihtimale göre, açıkca bu iki zaruretin, yâni bir taraftan, merkezî hükümetin eyaletlerde -askerî ve idarî valinin değerini kaybetmiş etkisine değil- ve fakat eşrafın ve halkın nezdinde gerçek bir otoriteye sahip olan kimselere dayanma zaruretinin⁶² ve diğer taraftan da toprak sahiplerinden ve tefecilerden oluşan «yeni» sosyal tabaka için Bâb-ı Âlî nezdinde bir koruyucu bulma zaruretinin birleşmesinden ayanlık doğmuştur.

Bununla birlikte, ayanlık müessesesinin doğuşu ve kendine has bir yolla sağlanması sadece, XVIII. yüzyılda imparatorluğun sosyal ve ekonomik gelişmesi sonunda meydana gelen genel şartlara bağlanamaz. Şüphesiz, ayanlığın doğuşunda, merkezî hükümeti, mahiyeti itibarıyla merkezîyetçiliğe kesinlikle düşman olduğunu açığa vuran bir müesseseyi onaylamaya ve onun yükünü çekmeye zorlayan somut ve tarihî âmiller de etkili olmuştur. Bana öyle geliyor ki, imparatorluğun iç bünyesinde ayanlığın ortaya çıkışının ve ayanlığın XVIII. yüzyılda oyandığı büyük rolün sebepleri bu olgu içinde yatmaktadır. Hakikaten, Bâb-ı Âlî imparatorluk için gerçek bir tehlikeyi (ayrılma hareketleri) bünyesinde bulunduran bir müesseseyi tanımakta geçerli sebeplere dayanmakta idi. Bu sebepler ancak XVIII. yüzyılda Osmanlı askerî kuvvetlerinin içinde bulunduğu çıkmaz ve dış tehditlerin artması olabildi. Bu gibi tehlikeler, ne pahasına olursa olsun ve bütün vasıtalarla ayanlık meselesinin bir çözüme bağlanmasını gerektirmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin başlangıçta, askerî feodal bir teşkilat modelini temsil ettiği ve bu imparatorluğun temelini timar sistemi olduğu açıkça bilinen bir husustur. Feodal rejimin evrim sürecinde meydana gelen değişiklikler, imparatorluğun iç teşkilâtında timar sisteminin rolünü ve önemini azaltmıştır. Burada bu değişikliklerin karakteri ve mahiyeti üzerinde durmak maksadımızın dışında kalmaktadır. Fakat, sipahi sisteminin daha XVI. yüzyılın sonlarına doğru çökmeye başladığı da inkâr edilemez. Sipahi sisteminin çökmesi ve yeniçeri ocağının bozulması, gerçekten Bâb-ı Âlî'yi varolan askerî bir güçten yoksun bırakmıştır. Bu durum karşısında, Bâb-ı Âlî git gide

madığı diğer belgelerce de desteklenmektedir (OAK 94/25, OAK 77/19, OAK 89/1, f. 93, No 60, vs.).

62 Zaten, ikinci Viyana kuşatmasından sonra vilâyet ayanlarının otoritesinin artmasının sebebi budur. Avdo Suceska'ya göre ayanların otoritesinin artması XVIII. asır ortalarına kadar devam etmiş ve bu artış «ayanlığın» bağımsızlığını sağlamıştır (op. cit., s. 181 ve devamı).

sarayın ücretli askerî «kapıkulu» birliklerine bel bağlamaya mecbur kalmıştır. Bu Göriceci Koçi Bey tarafından daha önce açıkça anlatılmış ve sertçe tenkid edilmiş konulardan biridir⁶³. Fakat malî sıkıntısı gittikçe artan Osmanlı hazinesinin durumu, ne kapıkulu askerlerinin sayısını önemli derecede artırmaya ne de hâlî hazırdaki mevcut olanların maaşlarının düzenli bir şekilde verilmesine müsaitti. Bu hâl kapıkulu askerlerinin sık sık ayaklanmalarına ve devamlı memnuniyetsizliklerine yol açmakta idi.

Daha XVII. yüzyılda var olan bu duruma rağmen, imparatorluğun XVIII. yüzyılda Rusya ve Avusturya'ya karşı savaşlarda, sayıları bir kaç yüz bin insana varan orduları seferber ettiğini de belirtiriz. Bu konuda haklı olarak ordulardaki asker sayısının ne olabileceği sorusu akla gelebilir. Aynı fikirde olan müşahitlerin ifadesine bakılırsa, bu devirde sipahi ordusu ancak 30.000 kişi kadardı⁶⁴. Yeniçeri ordusu ise «faydalı olmaktan çok zararlı» hale gelmişti⁶⁵. Bununla beraber XVII. yüzyılda sayıları 7-8000 muharip asker miktarını geçmeyen sipahi ordusunun çoğalmasını kolaylaştıracak objektif tedbirleri veya şartları tasavvur etmek güç olduğundan, fiilen mevcut sipahi askerlerinin XVIII. yüzyılda belirtilen miktarını ihtiyatla karşılamak uygun olur⁶⁶. Her halükârda, XVIII. yüzyılda Osmanlı ordusunun çekirdeğini teşkil edenler ne sipahilerdi ne de yeniçerilerdi.

İncelenen devir zarfında, Osmanlı ordusunun bu durumunu tarihî deliller, uzun müddetten beri, kaydetmektedir. Juchereau de St. Deny bu devirde Bâb-ı Âlî silahlı kuvvetlerinin temelini «özel askerler»in teşkil ettiğine dikkati çekmektedir⁶⁷. III. Selim'in askerî reformları üzerindeki eleştirisinde, Said Mustafa da gönüllü yerli askerleri Osmanlı ordusunun kurucu unsuru olarak göstermektedir⁶⁸. Schlechta, Alo seferlerinde ve Hakkı Paşa'nın Rumeli'de kırcale şeflerine karşı giriştiği mücadelelerde, aynı askerleri «eyalet askerlerini» fiilen mevcut tek askerî kuvvet olarak belirtmektedir⁶⁹. Pouqueville'e göre, kuzey Trakya'daki ayaklanmayı bastırmak için,

63 V.D. Simirnov, Görice'li Koçi Bey ve diğer XVII. asır Osmanlı yazarlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebepleri üzerindeki düşünceleri, SPb, 1873, s. 91 ve devamı.

64 Juchereau de St Deny, op. cit., s. 90.

65 İbid., s. 95.

66 V.D. Simirnov, op. cit., s. 127.

67 Juchereau de St Deny, op. cit., s. 96.

68 Mustafa Seid, *Diatribes sur l'état actuel de l'art militaire du génie et des sciences à Constantinople* (İstanbul'da askerî istikâm sanatının ve ilimlerin güncel durumu hakkında eleştiri), İstanbul, 1803, s. 30.

69 Schlechta-Wasserd, op. cit., ss. 43-45.

1803'de sefere çıkan Tepedelenli Ali Paşa'nın kalabalık ordusu da bu tür askerlerden müteşekkildi; yâni Epir, Makedonya, Ege Trakya'sı vs. ayanlarının kumanda ettiği 80.000 kişilik «eyalet askerleri»nden meydana geliyordu⁷⁰. Aynı zamanda, bazı gönüllü ayan «birliklerinin» mevcut askerleri de tanınmaktadır. Meselâ, Boşkar ayanı Abdülhalim, XVIII. yüzyılın sonunda, bu şekilde 20.000 piyade ve 3.000 süvariye sahip bulunmaktaydı⁷¹. XIX. yüzyılın başlarında, Rusçuk ayanı Tirsiniklioğlu da, Tuna ile Balkan dağları arasında bulunan kazalardan toplanmış, 20.000 kişilik bir orduya kumanda etmekteydi⁷².

Netice itibariyle, XVIII. yüzyılda Osmanlı ordusunu meydana getiren «paralı askerî birlikler», bizim çok eski zamanlardan beri tanıdığımız «kapıkulu» askerleri olmayıp, fakat tamamıyla ayanlar tarafından kendi bölgeleri halkı arasından silâh altına alınan yerli gönüllüler idi. Savaş halinde, ilgili ayan gönüllü askerlerin her türlü bakım masrafı için bölge gelirlerinin bir kısmını kendine ayırma, askerleri seferber etme ve savaşa gönderme hakkına sahip bulunuyordu⁷³. Kısaca, XVIII. yüzyılda Osmanlı ordusu, her şeyden evvel, ayan askerlerinin toplamından ibaretti.

Harp ordusunun büyük bir kısmını ayanların teşkilâtlandırmaları ve onların kumandasını ellerinde bulundurmaları ayanlık müessesesinin esasını, ve XVIII. yüzyılda önemlerinin artış sebebinin teşkil etmektedir. Son olarak, imparatorluğun askerî zayıflığı, sipahî ve yeniçeri sisteminin bozulması Bâb-ı Âlî'yi «orduyu desantralize» etmeye, askerî teşkilâta yeni bir düzen vermeye ve askerî birliklerin teşkilâtlandırılması ve bakım masrafları hususunda kendi görevlerini, değişik bölgelerde kendilerini zorla kabul ettirmeye muvaffak olan etkili unsurlara yâni ayanlara bırakmaya, mecbur etmiştir. Sultan'ın seferleri için, bizzat silahlandırdıkları ve ücret ödedikleri birliklerin her bakımından sorumluları durumunda olan ayanlar otoritelerinin farkında idiler ve hiç bir şey onların muhtariyet isteklerini engelleyecek güçte değildi.

Halbuki, merkezîyetçiliğin henüz yürürlükte olduğu zaman, hükümet savaş sona erdikten sonra belli bir sancakta feodal orduyu toptan terhis ederek isyanlara engel oluyordu. Gönüllü askerlerin sefere hazırlanması ve bakımı ayanlara ait olduğu devirde, hükümetin bu tedbiri uygulayamaması ga-

70 Pukevil, *Jizn Ali Paşa Yaninskogo so vremeni ego detstva do 1821 goda...* (Yanya'lı Ali Paşa'nın çocukluk devrinden 1821 yılına kadarki hayatı), Moskova, 1822, II, s. 82.

71 İ.H. Uzunçarşılı, op. cit., s. 3.

72 OAK.

73 Juchereau de St Deny, op. cit., ss. 93-95, 181.

yet tabii idi. Bu yüzden, ayanlar savaşa katılmakta ve durum onlara elverişli görüldüğünde askerlerini savaştan geri çekmekte idiler. Ekseriya, seferden sonra, kendi aralarındaki karşılıklı mücadelelerinde veya merkezî hükümete karşı isyanlarında kullanmak için, askerlerini yıllar boyunca bayrak altında tutmakta idiler. Özet olarak, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bizzat askerî teşkilâtının karakteri merkezî hükümete karşı yöneltilmiş hareketler ve politik iktidarın parçalanması için sınırsız imkânlar arz etmekteydi. Otuz yıldır imparatorluğu parçalayan iç karışıklıklar ve XVIII. yüzyıl sonunda başlayıp, XIX. yüzyıl başlarında da devam eden feodal anarşi, bu durumun en çarpıcı misâlini açıkça göstermektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; ayanlık müessesesinin devlet tarafından kabul edilmesi, Osmanlı askerî kuvvetlerinin değiştirilmiş teşkilâtının (veya daha çok teşkilâtsizliğinin) sonucudur. Osmanlıların «klasik» askerî teşkilâtının gerilemesi Bâb-ı Âlî'yi, XVIII. yüzyılda, nüfuzlu mahallî unsurların otoritesine başvurmaya ve kendi görevlerinden bir kısmını onlara terketmeye mecbur etmiştir. Bu devirde Osmanlı ordusu önemini ve müessiriyetini tamamiyle kaybetmiş olduğundan, eyaletlerde ayanlarla yanyana yaşayan iktidar organları (merkezî hükümet temsilcileri) feodal ordunun şefleri durumunda bulunuyorlardı. Vaziyet bu olunca, «eyalet askerlerine» ve gönüllü yerli birliklere dayanan ayanlık üstünlük kazanmakta gecikmedi. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde ve XIX. yüzyılın ilk on yılında, bu gönüllü yerli birliklerin rolü öylesine etkili ve tehlikeli bir şekilde artmıştır ki, adı geçen birlikler imparatorluğun başlıca askerî kuvveti olmuşlardır. Bu hususta, Rumeli ve Anadolu'daki karışıklıkları bastırmak için Bâb-ı Âlî'nin, doğrudan doğruya sorumlu olanların kumanda ettiği, ayan askerlerine⁷⁴ tam bir inançla müracaat etmek durumunda kalması özellikle manidardır.

Ayanlık müessesesinin mahiyeti hususunda ortaya atılan meseleler problemin esasını halletmiş değildir. Konuyu temelden açıklığa kavuşturmak için, her şeyden önce, feodal anarşi zamanında ayanlık müessesesi ile merkezî iktidar arasındaki karşılıklı münasebetleri ve ayanlığın tezahürlerini de incelemek gerekir. Bütün bu problemler, daha teferruatlı başka bir araştırmanın konusu olacaktır.

Tercüme : Bayram KODAMAN

74 Pukevil, op. cit., ss. 82-83; Schlecta-Wsserd, op. cit., ss. 43-45.